

*Анотація*

**Епур М.В. Руська правова традиція як фактор формування інституту покарання в законодавстві Великого князівства Литовського. – Стаття.**

У статті визначається роль та місце руської правової традиції у формуванні інституту покарання в законодавстві Великого князівства Литовського. Аналізується застосування смертної кари. Робиться висновок про вирішальний вплив руської правової традиції при застосуванні штрафів як основної міри покарання.

**Ключові слова:** руська правова традиція, інститут покарання, Велике князівство Литовське, смертна кара, штраф.

*Summary*

**Epur M.V. Russian Legal Tradition as Forming Factor of Institute of Punishment in the Legislation of Grand Duchy of Lithuania. – Article.**

A role and place of Russian legal tradition in forming of institute of punishment in the legislation of Grand Duchy of Lithuania is researched in the article. Application of death punishment is analyzed. The conclusion is drawn about decisive influence of Russian legal tradition to application of fines as a basic measure of punishment

**Key words:** Russian legal tradition, institute of punishment, Grand Duchy of Lithuania, death punishment, fine.

УДК 340.15(474.5+470),13/14":348.8

*С. Г. Ковальова*

**ЗМАГАННЯ КАТОЛИЦЬКОЇ І ПРАВОСЛАВНОЇ КОНФЕСІЙ  
В ЛИТОВСЬКО-РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ КІНЦЯ XIV – XV СТОЛІТТЯ  
ЯК ЧИННИК ЕВОЛЮЦІЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ЖИТТЯ**

Одним із закономірних наслідків демократизації державного і суспільного життя сучасної України стало звернення до традиційних духовних цінностей, які виробило і вшановувало людство протягом століть. Для суспільства європейського типу, у тому числі українського, такими цінностями є ті, що сформувалися під впливом християнської релігії. Для українського суспільства православ'я протягом століть було об'єднуючим чинником; саме він дозволив нашому народу зберегти національну ідентичність у часи наступу католицизму на руські-українські землі, які перебували у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Тож питання релігійного життя вказаного періоду привертало увагу низки дослідників.

Ролі релігійного чинника в державному і суспільному житті Литовсько-Руської держави тією чи іншою мірою торкалися класики історико-правової науки М. Любавський, Ф. Леонтович, М. Максимейко [1; 2; 3]. Вони намагалися об'єктивно оцінити правове становище православного населення Великого

князівства Литовського. У радянській історіографії панував дещо спрощений погляд на проблему відносин між православ'ям і католицизмом у князівстві. З ідеологічних міркувань наголошувалося на безумовному гнобленні православних у католицькій Литві, з чого випливав висновок щодо споконвічної мрії українців і білорусів возз'єднатися із "старшим братом". Відмова від розхожих штампів надала змогу сучасним українським дослідникам – історикам і правознавцям – неупереджено оцінити становище православного населення і релігійну політику Великого князівства Литовського [4]. Помітним внеском у дослідження зумовленості правового статусу особи її конфесійною належністю стала монографія сучасного одеського науковця М. Крумаленка [5]. Слід зауважити, що основна увага вчених була сконцентрована переважно на реаліях XVI – початку XVII ст., більш ранній період залишався практично не висвітленим. Це пояснюється насамперед тим, що наявна джерельна база подана нормативними правовими і правозастосовчими актами переважно XVI – XVII ст.

Ця робота ставить за мету встановити зв'язок між релігійною політикою і державним та правовим життям Великого князівства Литовського наприкінці XIV – XV ст., коли католицька експансія на українські землі робила перші кроки.

Як відомо, хрещення Литви в православну віру відбулося із включенням до її складу руських земель (XIII – середина XIV ст.). Проникнення католицизму в Литовсько-Руську державу пов'язане із укладанням у 1385 р. Крєвської унії між Великим князівством і Польщею. Польські королі вважали себе місіонерами, покликаними нести світло католицької віри "язичникам-схизматам", тож однією з умов унії було проголошення католицизму державною релігією князівства. У 1387 р. Ягайло впровадив Віленську католицьку єпархію на чолі з єпископом. При єпископі діяв капітул (рада), до складу якої входили прелати і каноніки – священники костьолу св. Станіслава у Вільні. Єпископ і капітул отримали великі земельні наділи [6, s. 18]. Католицька церква відразу по затвердженні у Великому князівстві ставала великим землевласником.

Перебування великим князем литовським Вітовта не змінило католицької орієнтації князівства. Позиції католицької церкви укріпилися. Віленський капітул отримав у лютому 1395 р. низку сіл, які вилучалися з управління великокнязівського намісника [7, s. 40-42]. Ця подія означала кардинальну зміну в житті мешканців земель, які були надані капітулу і продовжували надаватися іншим католицьким церквам: якщо раніше вони були підданими держави (в особі великого князя або удільних князів), то відтепер вони ставали підданими феодалного сеньйора, причому цим сеньйором була духовна організація, яка спрямовувала релігійне та ідеологічне життя держави. У межах наданих земель католицькій церкві були передані всі права, які раніше належали державі, у тому числі право стягувати судові штрафи [8, с. 24].

Городельський привілей 1413 р. затвердив за католицькими церквами та монастирями право землеволодіння і гарантував невтручання держави у внутрішнє життя церковних вотчин [9, с. 7]. Зауважимо, однак, що де-факто католицизм не набув такого всеохоплюючого і беззастережного впливу, як це

було закріплено де-юре. Так, піддані Віленського капітулу майже двісті років формально залишалися православними, а їхнім духовним пастирем залишався настоятель найближчої православної церкви у Логойську [8, с. 18]. У тому самому 1413 р. у Вітебську перебував сподвижник Яна Гуса Ієронім Празький, який публічно читав проповіді, пропагуючи протестантську віру. Влада не відреагувала на таку відверту антикатолицьку пропаганду. Сам Вітовт декілька разів змінював конфесійну належність так, як це було вигідно на певний момент.

Після смерті Вітовта у 1430 р. вибір вектора зовнішньої і внутрішньої політики Великого князівства Литовського визначався скоріше політичними міркуваннями, а релігійний чинник відігравав вторинну, допоміжну роль. Інтронізований за допомогою опозиційно налаштованих руських князів Свидригайло традиційно вважається заступником православного елементу Великого князівства Литовського. Але уважний аналіз фактів дає підстави стверджувати, що Свидригайлом рухали, насамперед, власні амбітні плани, а релігійний чинник був ним використаний для здобуття прибічників серед руських князів, що мали підтримку з боку численних дрібних місцевих Рюриковичів та Гедиміновичів. На доказ вкажемо, що, по-перше, він сам був католиком; по-друге, серед його найвірніших прибічників було немало литовців-католиків, таких, як Монвид і Кезгайло, а серед ворогів находились такі провідні репрезентанти руського магнатства, як майбутній князь київський Олександр (Олелько) Володимирович, або князь Гольшанський. У 1435 р. Свидригайло наказав спалити вітебського православного єпископа Герасима і главу міської общини Цвігуна за відмову вінчати його вітебською короною на велике князювання. Цей вчинок правителя відвернув від нього симпатії православних магнатів, чим і скористався його противник Сигізмунд. Щоб здобути прихильність православного магнатства, він у 1434 р. видав привілей, яким гарантував православним рівність із католиками і надав руським землям податкові пільги. Наслідком цього кроку Сигізмунда стало те, що на його бік почали переходити як поодинокі магнати, так і цілі міста, у тому числі тодішня столиця держави – місто Луцьк. Внаслідок заколоту, що його очолювали волинський князь Іван Четвертинський і віленський воєвода Довкгирд, Сигізмунд був убитий у 1440 р. Як вказував М. Антонович, у цій усобиці, що 6 років роздирала організм Литовсько-Руської держави, можна простежити династичні мотиви боротьби двох претендентів за престол, можна добачати мотиви глибші – змагань удільних князів з центральним абсолютизмом і навіть спроби великого князя опертися на міста й міщан. Мотивів національних і, додамо, релігійних – боротьби католицької Литви з православною Руссю в цій міжусобиці не було [10, с. 25]. Тож зовнішньополітична орієнтація Литовсько-Руської держави у 30-і рр. XV ст. визначалася інтересами й уподобаннями лідера, якого підтримували відповідні магнатські угруповання. Релігійний чинник використовувався як засіб прикриття боротьби за владу.

Особливої ваги і значення релігійні змагання набули з половини XV ст., коли князівство опинилося у своєрідних політичних лещатах: до католицької Польщі додалася православна Москва, що, як і Польща, мала амбітні плани

відносно українських і білоруських земель: московські великі князі оголосили себе єдиними законними спадкоємцями Рюрика і заявили претензії на руські землі Великого князівства Литовського.

Прихід у 1440 р. до влади Казимира Ягайловича мав стабілізувати ситуацію в Литовсько-Руській державі. Привілеєм 1447 р. великий князь зрівняв у правах православну суспільну еліту з католицькою, що забезпечило йому лояльність як литовського, так і руського магнатства. Позиції землевласників значно посилювалися й у соціальному, і у майновому відношенні, чому немало сприяло впровадження доменіального судочинства. Право суду власника землі над залежним селянством було надане не лише світським, а й духовним феодалам (остаточно доменіальні суди були санкціоновані Судебником 1468 р.). Верхівка православного духовенства отримала значні права і привілеї, які мало католицьке духовенство. Зрівняння у правах православних магнатів (як світських, так і духовних) і шляхти з католицькими означало, що суспільна еліта формуватиметься не за релігійною, а за соціальною ознакою.

Однак тактичні поступки православним не змінили стратегічного курсу Казимира на реформування православної церкви. Каталізатором інтенсифікації католицького тиску на руські землі князівства і на православне духовенство стало те, що у 1447 р. Казимир був коронований польською короною. Хоча Велике князівство Литовське і Польське королівство залишалися суверенними державами, основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики двох держав збігалися. Позиції Казимира зміцнилися, і він розпочав курс на реформування православної церкви Великого князівства. Вагомою причиною наступу на православ'я стали успіхи Москви у справі збирання руських земель. Казимир побоювався прихильності руського православного магнатства і шляхти до православної Московської держави.

Першим кроком стало підпорядкування духовної влади світській. У привілеї 1447 р. було вказано, що господар залишив за собою право призначення духовних ієрархів, у тому числі і православних. На думку М. Ф. Владимирського-Буданова, у подальшому це право зробилося в руках фанатиків могутнім засобом окатоличення [11, с. 25].

Великий князь добився відокремлення південно-західної православної церкви від північно-східної (1458 р.), у Києві була відновлена митрополія. Господар підтвердив незалежність суду митрополита, недоторканість церковних маєтків. За його правління князі майже ніколи не втручалися в помісні собори. Все це зробило західно-руську митрополію значно більш незалежною від світської влади, ніж московську. Очевидно, ці дії були підготовкою до проведення церковної унії, яка розпочалася у Великому князівстві Литовському в 70-і рр. Про намір Казимира поширити католицьку релігію на руське населення Литовського князівства і Польщі свідчить звернення у 1468 р. до Папи Павла II з петицією, в якій говорилося, що в підвладних королю землях, які межують із "країнами невірних", "проживає величезна кількість еретиків і схизматиків та інших невірних, число яких зростає з дня на день". Казимир просив Папу заснувати на руських землях монастирі миноритів з метою пропаганди католицизму [12, с. 54-55].

Осередком православ'я у Великому князівстві Литовському залишався Київ, де був князем Олелько Володимирович – двоюрідний брат Казимира, нащадок Володимира Ольгердовича. Олелько Володимирович, продовжуючи традиції київських великих князів, призначав церковних ієрархів. 5 лютого 1441 р. до Києва прибув митрополит Ісидор, один із архіпастирів Грецької православної церкви, які приймали унійний акт про з'єднання Грецької і Римської гілок християнства на Фераро-Флорентійському соборі. З дозволу Олелька Володимировича Ісидор проголосив унію в церкві Святої Софії; князь видав грамоту, де оголосив митрополита “господилям і отцем” Київської митрополії.

Київський митрополит Михайло у 1473 р. направив Папі листа, який підписали церковні ієрархи і православні магнати [13, с. 229]. У 1476 р. було відправлено іншого листа від імені митрополита Місаїла, Михайла Олельковича, Федора Бельського, Дмитра В'яземського та ін. Православні світські й духовні магнати пропонували врегулювати церковні відносини на основі Флорентійської унії [13, с. 193-231]. Справа унії набирала обертів. У 1481 р. у Великому князівстві Литовському було заборонено ставити нові й відновлювати старі православні храми [13, с. 229].

Православні князі у 1482 р. вчинили заколот з метою скасування особистої унії Литви і Польщі. Причини змови і точні наміри змовників залишилися невідомими, але цілком вірогідно, що певну роль відіграли і релігійні мотиви. Учасниками заклоту були найкрупніші феодали руського і литовського походження: Михайло і Семен Олельковичі, князь Гольшанський, князь Юрій Острозький, полоцький намісник Олесандр Судимонтович, віленський воєвода Ян Гаштольд, князь Федір Бельський. Змовники планували вбивство синів Казимира; престол Великого князівства Литовського мав посісти Михайло Олелькович, одружений із дочкою Стефана, господаря Молдавії. Заколот був розкритий, його організатори, князь Гольшанський та Михайло Олелькович, були страчені, а Федору Бельському вдалося втекти до Москви [14, с. 152].

Після придушення заклоту справа церковної унії у Великому князівстві Литовському зазнала поразки. На цьому етапі церковно-державних відносин офіційний статус православної церкви зберігся, відвертий тиск влади на православну церкву зменшився, але загальна тенденція до католицької ідеологічної і політичної експансії збереглася.

Новий етап наступу католицизму на руські землі Великого князівства Литовського розпочався вже у XVI столітті.

Отже, змагання між православною та католицькою конфесіями у Великому князівстві Литовському протягом кінця XIV–XV ст. були одним із чинників еволюції суспільного, державного і правового життя князівства. Протягом XV ст. були окреслені межі станів, юридично закріпився статус суспільної верхівки, причому православні були зрівняні у правах з католиками, сформувалася вотчинна юстиція, затвердилося землеволодіння католицької церкви, посилилася централізація держави. Попри намагання влади запровадити католицизм, а згодом – унію, православ'я зберегло свої позиції.

*Література*

1. Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. Любавский. – М., 1910.
2. Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права / Ф. Леонтович. – СПб., 1894.
3. Максимейко Н. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Н. Максимейко. – Х., 1902.
4. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К., 1993.
5. Крумаленко М. Правовий статус етнорелігійних груп на українських землях Великого князівства Литовського у XIV – XVI ст. / М. Крумаленко. – О.: Юрид. літ., 2008.
6. Ochmański J. Biskupstwo Wileńskie w sredniowieczu. Ustroj i uposażenie / J. Ochmański. – Poznań : Wyd. Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Ser. Historyczna, 1972. – Т. 55.
7. Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej. – № 25.
8. Носевич В. Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе / В. Л. Носевич. – Минск, 2006. – Ч. 2.
9. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI веков : сб. материалов / подгот. И. И. Яковкин. – Л., 1936.
11. Антонович М. Історія України (фрагменти) / М. Антонович. – К., 2004.
12. Владимирский-Буданов М. Ф. Христоматия по истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – 4-е изд. – К., 1901. – Вып. II.
13. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії : зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1988.
14. Архив Юго-Западной России. – К., 1887. – Ч. I, т. VII.
15. Полное собрание русских летописей. – М., 1963. – Т. 28.

*Анотація*

**Ковальова С.Г. Змагання католицької і православної конфесій в Литовсько-Руській державі як чинник еволюції державно-правового життя. – Стаття.**

У статті досліджений вплив релігійного чинника на розвиток суспільного, державного і правового життя Великого князівства Литовського наприкінці XIV–XV ст. Показана роль конфесійних змагань у консолідації станів, юридичному закріпленні статусу суспільної верхівки, становленні вотчинної юстиції, затвердженні землеволодіння католицької церкви, посиленні централізації держави.

**Ключові слова:** православна церква, католицька церква, Велике князівство Литовське.

*Summary*

**Kovalyova S.G. Competition of Catholic and Orthodox Church as factor of political and legal life in Lithuanian-Russian state. – Article.**

The article is dedicated to the investigation of the religious influence on development of society, state and law in the Grand Duchy of Lithuania in the end of XIV–XV centuries. The author shows the role of confessional concurrence in estate consolidation, legal fixation of social elite status, foundation of ancestral lands judicial institutes, conformation of Catholic Church's land possessions and increasing of state centralization.

**Key words:** Orthodox Church, Catholic Church, Grand Duchy of Lithuania.